

BERT BUKMAN

ANTON

MUSSERT EN DE NSB:
OPKOMST EN ONDERGANG VAN EEN POPULIST

Meulenhoff

Copyright © 2013 Bert Bukman en J.M. Meulenhoff bv, Amsterdam
Vormgeving omslag Zeno
Vormgeving binnenwerk Zeno
Foto voorzijde omslag © ANP Foto / Co Zeylemaker
Ir. Anton Mussert, leider van de NSB, neemt het defile af op de Utrechtse
Maliebaan ter gelegenheid van zijn verjaardag.

ISBN 978-90-290-8862-6
ISBN 978-94-6023-587-0 (e-boek)
NUR 320
www.meulenhoff.nl

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van
druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

If the reader prefers, this book may be regarded as fiction. But there is always the chance that such a book of fiction may throw some light on what has been written as fact.

Ernest Hemingway, *A Moveable Feast*

EERSTE DEEL

DE PROCUREUR-FISCAAL:

Verdachte staat terecht ter zake dat hij tussen mei 1940 en mei 1945 opzettelijk, terwijl het Nederlandse Rijk in Europa zich in de feitelijke macht van het onder nationaal-socialistische leiding staande Duitsland bevond als Leider van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (later genaamd: Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden) met het oogmerk om het Koninkrijk der Nederlanden, althans het Rijk in Europa, onder Duitse, in ieder geval onder vreemde, heerschappij te brengen en wel meer bepaaldelijk onder de heerschappij van het Duitse staatshoofd Adolf Hitler, ook wel genaamd Germaans Führer of Führer aller Germanen.

Ongemerkt was het zes uur geworden, en ineens ging het snel.

‘Mijnheer Mussert, het is tijd dat u zich gereed maakt,’ zei de gevangeniscommandant. Hoewel hij netjes op de deur van cel 603 had geklopt, was zijn entree de aanwezigen ontgaan, verzonken als ze waren in gebed. ‘Uit de benauwdheid heb ik tot de Heere geroepen,’ las de dominee uit de Bijbel. ‘De Heere is bij mij, ik ben niet bevreesd.’

De commandant rammelde met zijn indrukwekkende sleutelbos. ‘Mijnheer Mussert, het spijt me. Het is tijd.’

Anton Mussert keek op, zich plotseling weer bewust van zijn omgeving. Vol overgave had hij geluisterd naar de kalmerende woorden van psalm 118, geknield naast zijn zwager Willem Terpstra, die hem in deze laatste uren bijstond. Even was hij zijn lot vergeten. Maar nu voelde hij ze weer, de tegels van de gevangenisvloer, koud en onaangenaam door de stof van zijn versleten broek. Het cement op de lege plekken was al lang geleden grauw geworden, om niet te zeggen smerig.

Hij stond op en haalde diep adem. Beheerst blijven, daar kwam het nu op aan.

‘Willem, ga je mee?’

Op de gang wachtte een groepje bewakers, naast twee verpleegsters in gesteven uniform. ‘Heeft u wat gegeten?’ vroeg de oudste zuster bezorgd. Hij kende haar wel, ze had een lief gezicht, maar na deze slapeloze nacht kon hij niet meer op haar naam komen. Fie misschien? Mie? Rie? Hoe zou het met Rie gaan, zijn tante, zijn vrouw? Zou ze wakker zijn en aan hem denken? Hij wist eigenlijk zeker van wel.

‘Ik heb een beschuitje gekregen. Meer had ik niet nodig, leek mij zo.’

Ze liepen door de dodengang, langs de cellen waar de andere veroordeelden wachtten op hun laatste uur. Het klakken van de laarzen van de bewakers, in hun battledresses en met hun zwarte helmen van de Binnenlandse Strijdkrachten, klonk luid. De laatste voetstappen die hij zou horen, de laatste deuren die hij zou zien.

‘Heeft u nog geslapen?’ informeerde de commandant toen ze op de binnenplaats aankwamen.

‘Slapen doe je alleen als je de volgende dag moet werken, toch? Mijn werk is voorbij.’

Beheerst blijven, daar kwam het nu op aan.

In het heldere ochtendlicht stonden de gevangenisauto en de motorrijders van het escorte al te wachten. Anton Mussert nam het nog eenmaal in zich op, de zware houten poorten aan weerszijden van de kleine, bijna intieme open ruimte, waar alleen de zware tralies voor de ramen op de eerste verdieping duidelijkheid boden over de bestemming van het gebouw.

Honderden verzetsstrijders waren hem de afgelopen jaren voorgegaan, en nu was hij aan de beurt. Maar anders dan zij werd hij vervoerd in een officiële gevangenisauto, en anders dan zij werd hij met alle egards behandeld. De mannen en de jongens van de ondergrondse waren door het kleine poortje bij de dodencellen ruw in een gereedstaande vrachtauto geduwd voor hun laatste tocht, maar bij hem was het mijnheer Mussert voor en mijnheer Mussert na.

Ook deze ochtend, misschien wel juist deze ochtend. Blijkbaar was hij, Anton Mussert, meer dan een ter dood veroordeelde, een uitgestotene. Net als Jezus Christus, aan Wie hij de laatste maanden zo veel steun had gehad. Net als Johan van Oldenbarnevelt, die eveneens een onrechtvaardige dood was gestorven op het schavot. En net als Adolf Hitler, de Führer die hij altijd trouw was gebleven.

Niet dat hij nooit had getwijfeld – meer dan eens, om eerlijk te zijn. Hoe vaak had hij niet voor het portret op zijn werkkamer

gestaan en hardop gevraagd: ‘Kan ik u vertrouwen, Leider van alle Germanen?’ Maar toen het erop aankwam had Hitler hem de hand boven het hoofd gehouden, als de man van eer die hij altijd was gebleven. Zijn vertrouwen was niet beschaamd.

‘Vandaag precies een jaar geleden kwam u bij ons,’ zei de soldaat op de achterbank.

‘Dus toch nog een verjaardag,’ zei Mussert met een glimlach. Het was alsof hij een ander hoorde praten. ‘Weet u, over vier dagen zou ik echt jarig zijn.’

Hij draaide zich nog eenmaal om. Het was alweer weken terug dat hij de zware poort van de gevangenis en de torens met hun quasihistorische kantelen had gezien. Beheerst blijven...

Hij keerde zich naar zijn zwager. ‘Het raampje staat open, Willem. Heb je er last van?’

De rit naar de Waalsdorpervlakte voerde over de verlaten Pompstationsweg, die straat met zijn merkwaardige naam, zijn dubbele rijbaan en zijn houten, roodgeschilderde villa’s. De tocht ging snel, op dit tijdstip was er nog geen verkeer, binnen vijf minuten waren ze bij de kazerne.

Een majoor wachtte het gezelschap op.

‘Bent u Anton Adriaan Mussert?’

‘Ja, dat ben ik.’

‘Volgt u mij maar.’

Ze liepen door de duinen, de zon scheen, hij herkende de klagende zang van de wulp van vroeger, in de Biesbosch. Het beloofde een prachtige dag te worden. Net zo’n dag als toen, met Marietje op de Larense hei. ‘Pappie, ik wil een kind van je,’ had ze gezegd. Wat een liefdesverklaring was dat geweest, wat een overgave had er in die woorden gelegen. Maar het was te laat, hij ging sterven zonder nageslacht.

Zou het anders zijn gelopen als hij kinderen had gehad? Zou hij een goede vader zijn geweest? Hij wist het niet. Hij wist alleen dat hij het haarscherp voor zich zag, het executiepeloton in de verte en de witte paal waaraan ze hem zouden vastbinden. Zijn

dood had betekenis, daarvan was hij overtuigd. Hij werd een martelaar; straks, na dit offer, zouden Nederland en de NSB zich met elkaar verzoenen. Maar dat maakte het niet minder zwaar, niet minder ondraaglijk...

Hij haalde nog eens diep adem om het bonzen van zijn hart te bedwingen en strekte zijn benen, waar hij al een paar keer bijna doorheen was gezakt. Hij keerde zich om naar zijn zwager. 'Eerst afscheid nemen,' zei hij tegen de majoor, die hem het pad naar de executiepaal al had gewezen.

Hij trok zijn jas uit en legde hem op Willems arm. 'Die is voor jou.' Daarna volgde zijn colbert, het vest en de hoed. 'Je hebt mijn maat, je kunt het goed gebruiken. Wees er zuinig op.'

Stevig drukte hij de hand van de man tegenover hem. Hij keek hem in de ogen. 'Dag Willem, dank je wel.'

'Dag Anton, sterkte.'

De majoor en de dominee vergezelden hem naar de executiepaal, waar hij werd vastgebonden. Twintig meter verderop stond Johan Zaaijer, de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof, die vijf maanden geleden de doodstraf tegen hem had geëist. Johan was niet zomaar een jurist; ze deelden een geschiedenis. Samen hadden ze ooit de minister van Buitenlandse Zaken tot aftreden gedwongen, en vol verwachting had hij Johan in 1930 uitgenodigd voor de eerste vergadering over de oprichting van de NSB. Nu, zestien jaar later, stond zijn vroegere geestverwant klaar om het vonnis uit te laten voeren.

Een paar minuten had hij nog maar. Een paar minuten om te denken aan Marietje, die hij de afgelopen maanden zo verschrikkelijk had gemist. Aan Rie, en het tragische lot dat haar had getroffen. Aan tekenaar Jo Spier, die hij uit handen van de Duitsers had weten te houden, althans voor even. Aan de rietkragen in de Biesbosch, aan het ouderlijk huis in Werkendam, naast de school van zijn vader, van wie hij zo veel hield en die alweer zo lang dood was. Zo lang dood...

Een panische angst overviel hem, een onuitsprekelijke zwartheid die niet in woorden was uit te drukken. Zijn hoofd leek los

te komen van zijn lichaam, hij voelde zijn benen niet meer. Wat stond hem te wachten, straks na de schoten? Zou hij pijn lijden, zou het leven direct uit hem geweken zijn? Na de valbijl van de guillotine leefde je nog even door, dat had hij wel eens gelezen, maar na de kogel?

En dan? Wachtte er toch een Heer in de hemel, was er een vagevuur, een hel? Wie zou hem missen, straks, als hij was gestorven? Waarom stond hij hier eigenlijk? Was het verdiend? Had het anders kunnen lopen? Wat was de wind zacht trouwens, wat waren de duinen wit, en wat blonken de geweerlopen in de zon...

Beheerst blijven, beheerst blijven... Het lukte niet. Hij worstelde om los te komen, maar de touwen lieten geen beweging toe. Hij wilde schreeuwen, maar er kwam geen geluid uit zijn keel. Hij wilde iemand vervloeken, maar wie? Hij wilde om vergeving vragen, maar voor wat?

Weer klonk de roep van de wulp. Johan Zaaijer en de commandant van het executiepeloton wisselden enkele woorden. De terdoodveroordeelde hoorde niet wat er werd gezegd, maar hij zag wel dat er werd gesproken, want de blinddoek had hij geweigerd.

De commandant knikte en liep terug. Hij hief zijn rechterhand, en twaalf geweren richtten zich op de man aan de paal. De commandant hief zijn hand opnieuw, en een salvo klonk.

Het lichaam van Anton Mussert klapte voorover en gleed vervolgens langzaam omlaag. Het was dinsdag 7 mei 1946, half zeven in de ochtend.

2

Het huis waarin Johan en Rika Mussert in december 1879 hun intrek namen, stond aan het rustige deel van de Hoogstraat in Werkendam, aan het begin van het oude dijkje dat tussen de boerderijen en zwarte geteerde schuren door naar Sleeuwijk voerde. Aan de andere kant, richting het westen, bevonden zich de vele winkels van het dorp. ‘Effe naor straot,’ zeiden de inwoners in hun zangerige dialect, als ze daar iets nodig hadden. Werkendam was een protestants bruggenhoofd in het katholieke Brabant, en een tiental kerkgenootschappen had de drieduizend inwoners in soms onverzoenlijke kampen verdeeld. Omdat elke kerk zijn eigen bakker had en zijn eigen kruidenier, was het in de Hoogstraat altijd druk.

Ondanks al die geloofsovertuigingen, of misschien juist wel daardoor, waren meester Mussert en zijn vrouw met de kerk niet zo bezig. Zij was hervormd, hij had om haar te kunnen trouwen het katholieke geloof van zijn familie vaarwel gezegd, maar voor een hoofd van de openbare school en zijn echtgenote maakte dat als het erop aankwam niet veel uit. De leerlingen vormden een religieus en maatschappelijk allegaartje: de kinderen van streng-gelovige boeren voor wie de christelijke school niet recht genoeg was in de leer, de dochter van de Joodse slager, de verwaarloosde etterbakjes van de enkele vriendwerker in de Biesbosch die gehoorzaamde aan God noch gebod, en natuurlijk het nageslacht van Johan en Rika zelf: Jo, Max en Leni, die in die volgorde hun opwachting maakten in de ambtswoning die het schoolplein scheidde van de weg.

Het huis aan de Hoogstraat met zijn moderne paarse glas-inloodruitjes was nieuw en ruim, vooral op de eerste verdieping. De kinderen Mussert hadden er alle drie een eigen slaapkamer.

Dat was een ongehoorde luxe in het armoedige Werkendam, waar alleen het gezin van notaris Kerkhoven in vergelijkbare omstandigheden verkeerde. En dat terwijl de wedde van meester Mussert echt zo hoog niet was, want met zijn twee klassen stelde het schooltje maar weinig voor, al groeide het onder de bezielen- de leiding van de nieuwe bovenmeester gestaag.

De moestuin en de boomgaard leverden een welkome aanvulling op het bescheiden salaris, evenals het Kerkewiel, de kleine plas achter het huis die door de familie werd gepacht, waarin niet alleen de roeiboot lag maar waaruit ook af en toe een snoekbaars werd opgevist. En dan was er nog het kleine familiekapitaal, overgebleven uit het aannemersbedrijf van Johans vader, voor een aanzienlijk deel belegd in de aandelen Russische spoorwegen die volgens iedereen die er verstand van had zo'n goede investering waren.

'... in goede en in kwade dagen, in voorspoed en in tegenspoed? Wat is daarop uw antwoord?'

Het 'ja' klonk zo overtuigd dat de familie in de kerkbanken in de lach schoot. Met dat huwelijk van Johan Mussert en Rika Witlam zat het wel goed.

Zoals de meeste jonge echtparen begonnen de Musserts hun huwelijk met hoge verwachtingen, maar Johan en Rika hadden nog iets extra's. Zij was trots op haar man, die het al zo snel tot hoofdonderwijzer had geschopt en daarmee ondanks zijn bescheiden inkomen toetrad tot de dorpselite. Hij was weg van zijn slanke vrouw, die het huishouden voortvarend oppakte en het dienstmeisje met een natuurlijk gezag aanstuurde, terwijl ze 's avonds alle tijd en aandacht voor hem had. Het verbaasde dan ook niemand dat er snel twee kinderen werden geboren, en dat een derde niet veel langer op zich liet wachten.

Maar daarna was het ineens afgelopen met de voorspoed. Het vierde kind van het echtpaar Mussert werd dood geboren, het vijfde ook, en het zesde leefde maar een dag. Er werd niet over gesproken, maar het huwelijk veranderde, en niet ten goede.

Het begon met kleine kribbigheden over huishoudelijke kwesties, waar noch Johan, noch Rika zich gemakkelijk overheen kon zetten. Verschillen van mening over de opvoeding en geldkwesties kwamen daar bovenop, plus de nodige ergernissen over de wederzijdse karakterzwaktes.

Dat Johan driftig kon zijn sprong het meest in het oog. Hij sloeg zijn leerlingen harder dan nodig was, soms met een plank en soms met een rondslingerende stoelpoot, want de Musserts gooiden nooit iets weg. Zelfs zijn eigen zoon Max was een enkele keer het slachtoffer, terwijl deze toch weinig verweer had, met zijn door kinderverlamming nauwelijks bruikbare linkerarm. Eenmaal moest zelfs de veldwachter eraan te pas komen in het klaslokaal, wat de vrouwen van Werkendam aan de dorpspompen natuurlijk uitgebreid bespraken.

Rika werd er onder deze omstandigheden niet vrolijker op. Weinig terughoudend als ze van nature was in het uiten van haar ongenoegen, en verbitterd door het verlies van steeds weer een kind, verweet ze haar man alles wat haar niet beviel, en dat was veel. Ze beperkte zich daarbij niet tot de echtelijke slaapkamer of de voor zo'n groot huis opvallend benauwde salon, maar schold ook onbekommerd over het hek van het schoolplein, dat grensde aan de kleine achtertuin van de onderwijzerswoning. Met enige regelmaat werd Johan tijdens de pauzes zelfs overgeslagen bij het ronddelen van de koffie; tot verbazing van de andere leerkrachten, die dat maar een pijnlijke vertoning vonden.

Op zijn beurt ontwikkelde Johan een toenemende weerzin tegen zijn ooit zo geadoreerde echtgenote, die er met de jaren nog eens minder aantrekkelijk op werd ook. Haar figuur leed onder de zwangerschappen, en de onvrede met het huisvrouwenbestaan en het verdriet om de gestorven kinderen waren af te lezen aan de harde lijnen in haar gezicht. Maar de ruzies waren het ergste, meende hij – die eeuwige kritiek, die felheid, zo oneerlijk, zo onredelijk, terwijl hij het toch zo goed bedoelde...

Hij zocht zijn heil buiten de deur, al was hij er de man niet naar om zijn tijd te verdoen in de kroeg of bij een andere vrouw.

Johan Mussert gaf er de voorkeur aan om te gaan zwemmen, steeds vaker en steeds langer, in de Merwede, niet ver van het huis, of in het Kerkewiel bij de moestuin. In de winter hakte hij een wak in het ijs, en liet zich in het vrieskoude water zakken.

‘Man, je bent gek,’ zei Rika, en ze wees naar haar voorhoofd, maar hij trok zich er niets van aan. ‘Wat weet jij ervan,’ mopperde hij. ‘Zwemmen is gezond.’

In dit uit het lood geslagen gezin werd in de vroege ochtend van 11 mei 1894 opnieuw een kind geboren. ‘Gefeliciteerd mevrouw, het is een jongen,’ zei de dokter, die net op tijd was, want de bevalling was snel verlopen. Hij tilde het ventje op en gaf het een paar flinke tikken, waarna het begon te brullen.

‘Hoe gaat hij heten?’

‘Anton Adriaan, naar de broer van mijn man.’

‘Deze gaat het zeker redden. Hij is kernegezond, al is hij dan een beetje klein.’

De doop was een verplicht nummer waaraan meester Mussert en zijn vrouw zich in het protestantse dorp niet konden en trouwens ook niet wilden onttrekken. Met een aantal familieleden wandelde Johan naar de nabijgelegen kerk, die praktisch aan het schoolplein grensde – alleen de begraafplaats lag ertussen.

Het was eind juni en prachtig weer. De dominee, die ergerlijk lang kon preken, hield zich gelukkig een beetje in, en langzamerhand raakte Johan in een uitstekend humeur. Wat was hij trots op zijn kind, dat naar de doopvont werd gebracht door zijn dochter Leni, in dezelfde doopjurk die zij zeven jaar geleden had gedragen. Jo en Max, inmiddels veertien en twaalf jaar oud, stonden er voor jongens die al naar de HBS gingen eveneens opmerkelijk trots bij. Alleen Rika was thuisgebleven, in het kraambed, zoals gebruikelijk in het dorp. Misschien zou ze een beetje ontdooien als het goed bleef gaan met de kleine Anton. Misschien zou het weer worden zoals vroeger, voor de gestorven kinderen, toen zijn vrouw nog jong en aanbiddelijk was...

Om half twaalf was de dienst afgelopen; de familie werd thuis

ontvangen met een borrel voor de heren en koffie met een likeurtje voor de dames. Het zijkamertje dat uitkeek op de Hoogstraat was ingericht als kinderkamer. De wieg stond vlak naast de trap naar de kelder, zo dicht bij de rivier altijd een beetje vochtig, maar verder was het kamertje fris en aangenaam licht. Vertederd gaven de dames de pasgeborene aan elkaar door, totdat hij zich van moeheid geen raad meer wist en niet meer tot bedaren was te brengen.

Johan Mussert, die zijn sigaar en zijn port in de steek had gelaten om een kijkje te nemen bij zijn jongste zoon, wist met de situatie geen raad. Hulpeloos keek hij naar zijn schreeuwende kind, en daarna om zich heen in de verlaten kamer. Waar was iedereen gebleven?

In de deuropening verscheen een gestalte: Rie, de jongste zus van zijn vrouw. ‘Wacht maar, ik neem hem wel,’ zei ze, en ze boog zich over de wieg.

Johan deed een stapje terug en keek het tafereel met genoeg aan, niet alleen omdat hij tevreden was met deze oplossing maar vooral ook omdat zijn schoonzusje er op deze warme dag ineens zo verleidelijk uitzag. Ze was pas achttien geworden, en wat was ze veranderd in een paar jaar tijd. Zo fris, met die ronde vormen en die stevige benen in dat zomerjurkje; wat een verschil met zijn echtgenote, die steeds magerder werd...

Hij werd licht in zijn hoofd; was het misschien de port? Hij stapte naar voren, liet zijn handen boven haar heupen zweven en hield zijn adem een moment lang in. Toen stapte hij weer naar achteren. Wat haalde hij zich in zijn hoofd?

De kleine Anton huilde nog steeds. ‘Kom maar, jochie,’ zei Rie, en ze tilde het kind uit de wieg. Hij was direct stil.

DE PROCUREUR-FISCAAL:

De tenlastelegging behelst drie feiten:

- 1e. de aanslag om Nederland onder vreemde heerschappij te brengen;
- 2e. het in gereedheid brengen en onder zich hebben van een plan voor een aanslag om de grondwettige regeringsvorm te vernietigen;
- 3e. hulpverlening aan de vijand.

Wat de beide eerste feiten betreft, geniet de verdachte als ik mij niet sterk vergis het twijfelachtige voorrecht, dat hij de eerste is, die ooit sedert de vestiging van ons Koninkrijk daarvoor in Nederland gedagvaard werd.

3

De negentiende eeuw liep in een bedaard tempo op zijn einde, en als er al iets in de rest van Nederland gebeurde, dan drong daarvan hooguit een verre echo door tot Werkendam. Op paleis Het Loo wachtte prinses Wilhelmina tot zij oud genoeg was om de troon van haar moeder Emma over te nemen, in Amsterdam stopten de eerste treinen langs de perrons van het nieuwe station van bouwmeester Cuypers aan het IJ, in Den Haag bundelden de socialisten hun krachten in een nieuwe politieke partij, de SDAP, maar zich onbewust van dat alles groeide de jonge Anton in de onderwijzerswoning aan de Hoogstraat ongestoord op. De spanningen in huis waren afgenomen, Antons geboorte had iets goedgeemaakt – al waren de jonggestorven broertjes en zusjes niet vergeten, ze spookten minder rond.

De zolder, met zijn zware houten spanten en zijn onbestemde stoffige geur, daar was Anton het liefst. Zodra hij zelfstandig de trappen op kon, iets wat zijn moeder hem snel toestond, want ze zag wel hoe voorzichtig hij was, greep hij zijn kans. De hutkoffers in het schaarse licht van het kleine klappaampje, de hoeden dozen, de stoel met de versleten zitting en de paspop waarvan niemand wist hoe hij hier was beland – het oefende een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hem uit. Maar het mooiste vond hij de kist met speelgoed van zijn broers, de trein die niet meer aan de praat was te krijgen, de bromtol en de tinnen soldaatjes, die soms een arm of een been misten, of allebei. Urenlang was hij ermee in de weer, tot hij werd geroepen voor het eten, en ook dan ging hij nooit direct naar beneden. Pas als zijn vader onderaan de trap brulde ‘Anton, nú!’ luisterde hij.

Met zijn broers, zo veel ouder dan hij, had hij weinig contact, en vriendjes waren er nauwelijks. Zijn moeder liet niet na

het standsverschil met de andere kinderen uit het dorp te benadrukken, en dus speelde hij alleen maar met Johan Kerkhoven, de zoon van de notaris. En zelfs dat ging niet van harte; eigenlijk was hij een beetje bang voor de statige notariswoning verderop in de Hoogstraat, met de marmeren gang en die merkwaardige groene en rode roedebundels boven de voordeur. Om maar te zwijgen van de huishoudster met haar grijze knot, die hem eenmaal gemeen had geknepen toen hij een roomboterkoekje van de schaal had gepakt. Koekjes, daar kon hij nu eenmaal niet van afblijven. 'Je bent veel te gulzig,' zei zijn moeder soms met een lichte wanhoop in haar stem.

Al met al was Anton het liefste thuis, alleen op zolder of bij zijn zusje Leni, die hem als enige werkelijk leek te begrijpen. Geduldig las ze hem voor – met plezier, constateerde haar moeder verbaasd, die zelf aan voorlezen een hartgrondige hekel had – en anders speelden ze ganzenbord, waarbij ze haar broertje altijd liet winnen. Als Leni naar school was, vermaakte Anton zich met de bromtol en de tinnen soldaatjes. Zonder op of om te kijken schoof hij de figuurtjes heen en weer, innig tevreden, zich niet storend aan het ontbreken van de ledematen.

Een rustig en makkelijk kind dus. Zo wilde zijn moeder er nog wel een. Weer werd ze zwanger en weer kwam het kind dood ter wereld. Zonder zelfs maar een naam te hebben gekregen werd het begraven op het kerkhof achter het huis.

Rika was inmiddels de veertig gepasseerd. Ze had nog één kans en die greep ze met beide handen aan. Vier jaar na Anton werd het laatste kind van het gezin Mussert geboren, een meisje dat tot ieders vreugde bleef leven en dat Coby werd genoemd.

Kort daarna vertrok oudste zoon Jo, die de officiersopleiding bij de landmacht ging volgen. Anton kreeg zijn kamer, die uitkeek op de Hoogstraat. In de hoek stond de paspop, die hij van zolder naar beneden had gezeuld. Hij had bijna zijn nek gebroken toen hij halverwege de trap was gestruikeld; de pop had bij de val een oog verloren dat nooit meer werd teruggevonden.

‘Anton, wat heb je gedaán!’ Voor hij het wist had hij een draai om zijn oren te pakken, en niet zo’n zachte ook. Het duizelde hem, hij huilde niet.

Hand in hand met bakker Arie Brienen stond hij op het stoepje voor de deur. Hij was drijfnat, in de vrieskou van deze januariochtend waren de druppels op zijn jasje wit uitgeslagen. Hij leek wel een kleine sneeuwpop.

‘Mevrouw Mussert, ik was net op tijd. Hij was door het ijs van het Kerkewiel gezakt.’

‘Arie, hoe kan ik je bedanken? Wil je koffie?’

‘Nee mevrouw, ik ga snel weer verder. De klanten wachten niet.’

De rest van de dag zat Anton op zijn kamer. Zijn zusjes durfden hem niet op te zoeken, beducht voor een reprimande van hun moeder, maar meer nog uit angst voor die enge pop met dat ene oog.

De lagere school veranderde alles. Dromerig staaarde hij uit het raam, over het Kerkewiel, een patroon zoekend in de lichte vertekening die de ruitjes van de buitenwereld gaven. Maar de dorpsjongens begrepen weinig van hun stille, kleine klasgenoot met zijn ronde gezicht, zijn kuif en zijn wonderlijk blauwe ogen, en dus sloegen ze er als het even kon flink op los. Dat de zoon van de bovenmeester het West-Brabantse dialect niet beheerste, vooral omdat zijn moeder er streng op toezag dat hij dat niet overnam van zijn schaarse speelkameraadjes, was een extra handicap.

Regelmatig werden de plagerijen hem te veel, en dan bleek Anton de drift van zijn vader te hebben geërfd. Schelden, dat kon hij als de beste. ‘Rooie,’ gilde hij buiten zinnen tegen zijn kwelgeesten, of ‘zigeuner’, of ‘azijnzeiker’. Elk speelkwartier zocht hij zijn moeder op, want aan de spelletjes van de Werkendamse jeugd beleefde hij weinig plezier, als hij al mee mocht doen. Uit wraak stal hij een zak knickers van een van de grootste jongens uit de klas, en bespeurde tot zijn verbazing hoeveel genoegten het

gaf dat niemand de diefstal ontdekte. De keer daarna werd hij betrap en sloegen ze hem een bloedneus.

Maar zelden sprong Johan Mussert voor zijn zoon in de bres. Hij wilde hem niet voortrekken, hield hij zichzelf voor, maar de waarheid was dat hij niet goed wist wat hij met de situatie aan moest. Zelfs Antons broer Max, met zijn gebrekkige arm, was nooit op die manier het mikpunt geweest. De pesterijen verlamden hem, op een manier die hij niet eerder had meegemaakt. Dus keek hij de andere kant op als er weer eens ruzie was, met dezelfde, enigszins wijkende ogen als die van zijn zoon.

*'t Is plicht dat ied're jongen
Voor d'onafhank'lijkheid
Van zijn geliefde vaderland
Zijn beste krachten wijdt.
Hoezee, hoezee, voor Nederland hoezee
Hoezee, hoezee, voor Nederland hoezee
Voor koningin en vaderland vaart ied're jongen me-ee
Voor koningi-bin e-en vaderland, vaart ied're jongen mee!*

Meester Mussert zong niet graag met zijn klas, maar voor vaderlandse liederen maakte hij een uitzondering, en daar deed hij zijn jongen een opmerkelijk genoeg mee. Ineens kwam Anton tot leven, rechtop in zijn stoel zong hij luidkeels mee.

Ook in de geschiedenislessen van zijn vader was hij zeer geïnteresseerd. De bovenmeester was een begenadigd verteller, en als overtuigd conservatief-liberaal wist hij zijn gevoelens van nationale trots moeiteloos over te dragen op zijn leerlingen. 'Waar waren we ook alweer gebleven,' zei hij dan, en ademloos luisterde de klas naar de verhalen over de watergeuzen, het Leidens Ontzet, de ontdekkingstochten van Willem Barentsz en de heldendaden van Jan Pieterszoon Coen.

Speciale aandacht had meester Mussert voor de patriottentijd, en dan vooral voor de aanhouding van prinses Wilhelmina van Pruisen bij Goejanverwellesluis. Op een mooie dag in 1787,

vertelde hij telkens weer, werd de vrouw van stadhouder Willem v gearresteerd door een stelletje opstandelingen dat gelukkig al snel door het leger van Wilhelmina's broer in de pan werd gehakt – een slachtpartij die hij tot in detail uit de doeken deed, de kinderen hingen griezelen aan zijn lippen. Het waren de laatste stuip trekkingen van de eens zo trotse Republiek der Nederlanden, vervolgde de meester, vlak voordat de inval van de Fransen aan de Hollandse onafhankelijkheid een einde maakte. Het verdiende loon van een verdeeld en gedesoriënteerd volk.

Anton zoog de woorden in zich op, terwijl zijn vader naar de schoolplaat tuurde waarop de gebeurtenissen in Goejanvervellesluis in zachte tinten waren vastgelegd. Daarna richtte de bovenmeester zijn blik naar buiten, naar het Kerkewiel, waar de eenden elkaar over het vlakke water achternazaten en de schim van een rat door de grassprietten schoot. Om maar niet te hoeven zien dat zijn zoon onder tafel venijnig door zijn buurjongen werd geschopt.

4

De Merwede stroomde op nog geen honderd meter afstand van het onderwijzershuis, rustig en breed. Maar Anton was zich er in zijn jongensjaren nauwelijks bewust van, en dat kwam niet alleen door de woningen aan de overkant die het zicht op het water belemmerden. Het dorpsleven van Werkendam speelde zich af in de Hoogstraat, waar de vrouwen boodschappen deden en de laatste nieuwtjes uitwisselden, terwijl de mannen hout hakten en riet sneden in de Biesbosch, of elders in het land zwaar werk verrichtten voor het plaatselijke aannemersbedrijf. Alleen op zaterdagmiddag en zondag waren ze in het dorp, om zich te boenen in het gemeentelijke badhuis, tweemaal ter kerke te gaan, hun echtgenote te bezwangeren en de kinderen als dat nodig was een flinke mep te geven.

Anton vond het maar niets, die werklui met hun vuile boeze-roens, hun ruwe grappen en hun eeltige handen, en de vrouwen met hun schelle stemmen bekoorden hem nog minder. Om nog maar te zwijgen van hun flanerende dochters op zaterdagavond, bij wie hij het liefste uit de buurt bleef, bang als hij was voor hun plagende opmerkingen. Al keek hij op zomeravonden wel weer graag uit het raam van zijn jongenskamer hoe ze giechelend en gearmd de Hoogstraat op en neer liepen.

De wereld veranderde opnieuw toen hij naar de HBS in Gorkum ging. Niet alleen betekende de middelbare school een einde aan de pesterijen in de klas, voorlopig althans, maar vooral ook was de dagelijkse fietstocht over de dijk naar het vijf kilometer verderop gelegen Sleeuwijk een openbaring. De vochtige kilte van de vroege ochtend, de rietkragen, het vee in de buitendijkse gebieden, de aken die met hun zware lading richting Duitsland voeren, en vooral het elke dag weer andere water – het gaf hem

een ongekend gevoel van bevrijding. Gaandeweg leerde hij alle boerderijen langs de route kennen, met hun rieten daken, hun honden die aansloegen als hij voorbijkwam en hun zwarte schuren met de zware, bijna bedwelmende geur, vooral als ze pas ge-teerd waren.

Eens, toen hij op de terugweg moest schuilen voor een stortbui, werd hij opgevangen door een boerengezin. Hij kreeg een glas warme melk en een boterham, terwijl hij in de keuken het wekken van de bonen gadesloeg. De boerin en de meid waren druk aan het werk en lieten hem met rust.

‘Het is droog jongen,’ zei de boerin. ‘Zou je niet eens op huis aangaan, je moeder is vast bezorgd.’ Met moeite rukte hij zich los.

Het tochtje met de veerpont was het hoogtepunt van zijn dag. De fiets liet hij achter bij de half vergane stenen trap naar het haventje van Sleeuwijk, en met zijn zware schooltas ging hij aan boord, te midden van handelaars, boeren met verweerde gezichten waarnaar hij eindeloos kon kijken, een enkele andere scholier en soms een koe of een geit. De haan op de kerk van Gorkum blonk in de zon, de meeuwen zwermden om het bootje, en naar het oosten stak de plumpe toren van Woudrichem af tegen de lichte hemel. Als het zicht goed was, zag hij Slot Loevestein oprijzen uit het vlakke Munnikenland. Het vervulde hem met trots – dat hadden zijn voorouders niet alleen ten koste van zware inspanningen gebouwd, maar ook nog eens eeuwenlang verdedigd tegen vijandelijke invallen.

Gorkum zelf sprak als levendige garnizoensstad al evenzeer tot zijn verbeelding. In de oude Willemskazerne en de splinternieuwe Citadelkazerne met zijn indrukwekkende torens en kantelen – ‘net de nieuwe beurs van Berlage in Amsterdam,’ zei de tekenleraar op school – waren honderden militairen gelegerd. Ze deden hem denken aan Jo, als hij met zijn donkerblauwe lakenuniform met de scharlakenrode biezen indruk kwam maken in Werkendam, op de flanerende meisjes in de Hoogstraat niet

minder dan op zijn jongste broer. Net zo zelfverzekerd beheersten de militairen het straatbeeld van Gorkum; de paarden van de artillerie klikklakten over de kinderhoofdjes, met hun statige berijders die zich door niemand van de wijs lieten brengen.

Anton sloeg het met stille bewondering gade als hij van de pont naar school liep, door de resten van de onlangs gesloopte Waterpoort, langs de enige gracht van het stadje met zijn bescheiden patriciërshuizen en over de nog maar kort geleden gedempte Kalkhaven met zijn spichtige, nieuwe bomen. Dat wilde hij ook wel, zo'n mooi uniform dragen en de wereld aanschouwen met zo'n onverstoorbare blik.

Maar zover was het nog niet. Voorlopig was zijn doel de HBS aan de Vismarkt op de kop van de gedempte haven. Het was een imponerend gebouw van twee verdiepingen dat met zijn natuurstenen plinten en marmeren gangen een nieuw elan leek te geven aan het lokale burgerdom, maar waarvan Anton naarmate de jaren verstreken een steeds grotere afschuw kreeg.

‘Heren, waar is Mussert?’ vroeg de leraar aardrijkskunde.

‘Dat weten we niet mijnheer, misschien is hij ziek.’

Het was een late novembermiddag, met grijs licht door de hoge ramen. Aan de wand hing een kaart van het immense Duitse keizerrijk, dat tachtig kilometer naar het oosten bij Kleef begon en dat helemaal doorliep tot ver voorbij Koningsbergen, aan de Russische grens. De leraar tuurde er bedachtzaam naar – soms rommelde het in die contreien; keizer Wilhelm voer al jaren een oorlogszuchtige koers, en nog niet zo lang geleden waren Bosnië en Herzegovina geannexeerd door Oostenrijk-Hongarije, tot woede van de Russen en de Turken, die van oudsher de dienst uitmaakten op de Balkan. Een kruitvat van de eerste orde – dat zag een kind, maar iedereen leek er de ogen voor te sluiten.

Hoe dan ook, Anton Mussert was weg. Merkwaardig, hij verzuimde nooit. ‘Heren, we gaan verder. Pak je boek. Wat is de hoofdstad van Servië?’

Anders dan in Werkendam, waar hij als zoon van de bovenmeester deel uitmaakte van de maatschappelijke bovenlaag, was Anton Mussert op de HBS in Gorkum een boerenpummel van de overkant van de rivier, die ook nog eens veel te klein was voor zijn leeftijd. Niet zomaar te klein, maar veel te klein – louter omdat zijn lichamelijke verhoudingen betrekkelijk normaal waren zag hij er niet uit als een dwerg. Het duurde wat langer dan op de lagere school, maar ook hier hoorde Anton er uiteindelijk niet bij, en werd hij gemeden en getreiterd. Op de middag dat hij ontbrak bij de aardrijkskundeles, hadden zijn klasgenoten hem opgesloten in het toilet. Niemand had zijn bonken en roepen gehoord, pas na schooltijd werd hij bevrijd door de conciërge.

Het raakte hem allemaal niet. Zijn tijd kwam nog wel, daarvan raakte hij steeds meer overtuigd. Zijn klasgenoten waren hem nu nog de baas, maar op een dag zou iedereen verbluft staan te kijken van die kleine Anton met zijn blauwe ogen en zijn wonderlijke kuif. Hij was beter dan die sukkels, die pestkoppen...

Zijn schoolresultaten leden dan ook niet onder de uitsluiting, al was hij per saldo niet meer dan een gemiddelde leerling: matig in talen, vooral in Duits, waarvoor hij stevast een onvoldoende kreeg, en redelijk in wiskunde, hoewel hij daar wel beter in werd. Hij blonk slechts uit in boekhouden, een vak dat hij tot genoegen van zijn leraar volkomen leek te begrijpen, en waarvoor hij zelden lager dan een negen scoorde. Ordenen en structureren, dat deed hij graag.

Handig was hij ook, al kon hij daar op school weinig mee. Als huwelijksgeschenk voor zijn zus Leni en haar aanstaande man Willem Terpstra maakte hij in 1909 een solide huiskamertafel, die niet alleen de waardering van het jonge echtpaar oogstte maar ook de goedkeuring van zijn vader, die er de timmermanshand van zijn eigen vader in herkende, de aannemer uit Den Haag.

‘Goed gedaan jongen,’ zei hij, en Anton glom van trots. Zijn vader, dacht hij wel eens, was misschien wel zijn enige vriend.